JIDIR
วารสารสหวิทยาการนวัตกรรมปริทรรศน์
JOURNAL OF INTERDISCIPLINARY INNOVATION REVIEW
ปีที่ 9 ฉบับที่ 4 กรกฎาคม – สิงหาคม 2569 Vol. 9 No. 4 July – August 2026

บทความวิจัย

การบริหารจัดการว่าด้วยการเช่าที่ดินของวัดที่ไม่มีหลักฐานการเช่าตามกฎหมาย

THE MANAGEMENT OF LAND LEASES OF TEMPLES WITHOUT LEGAL EVIDENCE OF LEASE AGREEMENTS

พระครูโอภาสนนทกิตติ์ (ศักดา แสงทอง)*, พระสิทธินิติธาดา (ชลัช พรหมะวัน), ธัชชนันท์ อิศรเดช
Phrakhruopatnontakitti (Sakda Sangthong)*, Phrasitthinititthada (Chalat Phrommawan), Thatchanan Issaradet
คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
Faculty of Social Sciences, Mahachulalongkornrajavidyalaya University
*Corresponding Author E-mail: sakda2543210@gmail.com
Received May 5, 2026; Revised June 26, 2026; Accepted July 7, 2026

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อ 1. ศึกษาสภาพทั่วไป ปัญหาและอุปสรรคของการบริหารจัดการว่าด้วยการเช่าที่ดินของวัดที่ไม่มีหลักฐานการเช่าตามกฎหมาย 2. เปรียบเทียบกฎหมาย ระหว่างกฎหมายประเทศไทยและกฎหมายต่างประเทศ และ 3. นำเสนอแนวทางการพัฒนากฎหมายที่เกี่ยวกับการบริหารจัดการว่าด้วยการเช่าที่ดินของวัดที่ไม่มีหลักฐานการเช่าตามกฎหมาย เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร และการวิจัยเชิงคุณภาพ สัมภาษณ์เชิงลึก จำนวน 17 รูปหรือคน สนทนากลุ่มเฉพาะโดยผู้ทรงคุณวุฒิ 10 รูปหรือคน วิเคราะห์เนื้อหาเชิงพรรณนา สรุปเป็นความเรียง

ผลการวิจัยพบว่า 1. สภาพทั่วไป ปัญหาและอุปสรรคของการบริหารจัดการว่าด้วยการเช่าที่ดินของวัดที่ไม่มีหลักฐานการเช่าตามกฎหมาย ที่ดินของวัด มี 3 ประเภท คือ 1. ที่วัด 2. ที่ธรณีสงฆ์ 3. ที่กัลปนา มีปัญหาขาดเอกสารสัญญาเช่าที่ชัดเจน ทำให้เกิดข้อพิพาทเรื่องสิทธิการครอบครองและค่าเช่าในภายหลัง และผู้เช่าอาจอ้างสิทธิครอบครองโดยปราศจากข้อตกลงที่เป็นธรรม ตามประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ 3 ลักษณะ 4 เช่าทรัพย์ขาดเอกสารสัญญาเช่าที่ดินที่ผู้เช่าลงลายมือชื่อเป็นสำคัญ 2.ผลเปรียบเทียบกฎหมายที่ดินที่ไม่มีหลักฐานการเช่าตามกฎหมาย ระหว่างกฎหมายประเทศไทยและกฎหมายต่างประเทศ พบว่า มี 1. Native Title Act ออสเตรีย (Austria) กฎหมายนี้รับรองสิทธิของกลุ่มคนที่อยู่มาก่อนกฎหมายสมัยใหม่จะประกาศใช้ 2. Waqf Law (กฎหมายวากัฟ - กลุ่มประเทศมุสลิม) เป็นระบบการอุทิศที่ดินเพื่อการกุศลที่ใกล้เคียงกับที่ธรณีสงฆ์มากที่สุด 3. ในประเทศญี่ปุ่น กฎหมายแพ่ง Japanese Civil Code ยอมรับสัญญาเช่าที่ไม่เป็นลายลักษณ์อักษรได้ 4. ที่ดินของวัดในเมียนมาจัดเป็นทรัพย์สินทางศาสนา อยู่ภายใต้การดูแลของคณะสงฆ์และรัฐตาม Land Acquisition Act และ 3. แนวทางการพัฒนากฎหมาย พบว่า การประยุกต์หลักพุทธธรรม อริยสัจ 4 ประกอบด้วย ทุกข์ ทุกขสมุทัย ทุกขนิโรธ ทุกขนิโรธคามีนิปฏิปทา การสร้างสัมมาทิฐิ การปรับทัศนคติของผู้อยู่อาศัยและวัด การพิสูจน์สิทธิและจัดทำฐานข้อมูลดิจิทัล และธรณีสงฆ์วัดได้รับผลประโยชน์ เช่น ค่าเช่า ห้ามโอนกรรมสิทธิ์ และกัลปนา กรรมสิทธิ์ในที่ดินยังเป็นของเจ้าของเดิม ไม่ได้ตกเป็นของวัดอย่างถาวรเหมือนที่ธรณีสงฆ์

คำสำคัญ: การเช่าที่ดิน, วัด, หลักฐานการเช่า

Abstract

This research aimed to: 1. study the conditions, problems, and obstacles in managing temple land leases lacking legal evidence; 2. compare relevant laws between Thailand and other countries; and 3. propose legal development guidelines. The methodology integrated documentary research, in-depth interviews with 17 informants, and a focus group with 10 experts. Data were analyzed using descriptive content analysis.

The research findings were as follows: 1. Conditions and Problems Temple lands were classified into three types: temple compound, temple estate (Thorani Song), and maintenance land (Kanlapana). The primary issue was the lack of written lease agreements signed by tenants, as required by the Thai Civil and Commercial Code. This absence led to unfair claims and subsequent disputes over possession rights and rental fees. 2. Legal Comparison Australia (Note: Corrected from Austria): The Native Title Act recognized pre-existing indigenous rights. Muslim Countries: The Waqf Law closely resembled Thailand's temple estate system by dedicating land for charity. Japan The Japanese Civil Code legally recognized unwritten lease agreements. Myanmar Under the Land Acquisition Act, temple land was managed as religious property by the Sangha and the state, and 3. Legal Development Guidelines: The study proposed applying the Four Noble Truths to foster Right View and adjust attitudes between temples and residents. Practical recommendations included rights verification and establishing a digital database. Legally, temples could receive benefits (e.g., rent) from temple estates (Thorani Song) without allowing ownership transfer. For maintenance land (Kanlapana), ownership remained with the original donor, unlike temple estates.

Keywords: Land Lease, Temple, Leasehold Evidence

บทนำ

“วัด” ถือเป็นสถานที่ที่สำคัญต่อวิถีชีวิตของชาวพุทธ เป็นสถานที่ยึดเหนี่ยวจิตใจใช้ประกอบงานพิธีกรรมต่าง ๆ ตามวัฒนธรรม ประเพณี การบวช การทำบุญในวาระต่าง ๆ ตลอดจนพิธีกรรมเกี่ยวกับความตาย วัดจึงอยู่คู่กับคนไทยตั้งแต่เกิดจนตาย กองพุทธศาสนสถาน สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ ได้รวบรวมข้อมูลวัดในประเทศไทย โดยปัจจุบันพบว่ามีจำนวนรวมทั้งสิ้น 53,305 วัด โดยจังหวัดที่มีวัดมากที่สุด คือ จังหวัดนครราชสีมา มีจำนวน 2,205 วัด (สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2566) วัดจึงอยู่คู่กับคนไทยตั้งแต่เกิดจนตาย (สำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ, 2566) แต่วัดก็มีปัญหาเรื่องที่ดินจำนวนมากเช่นกัน ทั้งที่ปรากฏเป็นข่าวตามสื่อต่าง ๆ และไม่เป็นข่าว ไม่ว่าจะเป็นกรณีวัดที่ตั้งมาอายุมากกว่าร้อยปี แต่ยังไม่มีโฉนดที่ดิน วัดที่ตั้งอยู่ในเขตที่ราชพัสดุ ที่ดินสาธารณประโยชน์ พื้นที่ป่าอนุรักษ์ พื้นที่ป่า เขตปฏิรูปที่ดิน หรือพื้นที่นิคมสหกรณ์ โดยตลอดระยะเวลาหลายปีมานี้ วัดมีจำนวนเพิ่มมากขึ้น โดยตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 ได้กำหนดให้วัดมี 2 ลักษณะ คือ 1. วัดที่ได้รับพระราชทานวิสุงคามสีมา และ 2. สำนักสงฆ์ วัดมีฐานะเป็นนิติบุคคล และให้เจ้าอาวาสเป็นผู้แทนของวัดในกิจการทั่วไป (พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505, 2505) ที่วัดและที่ซึ่งขึ้นต่อวัดแบ่งเป็น 3 ประเภท ได้แก่ 1. ที่วัด คือ ที่ตั้งวัดตลอดจนเขตของวัดนั้น เป็นที่ดินซึ่งเป็นที่ตั้งของวัดใดวัดหนึ่งโดยเฉพาะ 2. ที่ธรณีสงฆ์ คือ ที่ซึ่งเป็นสมบัติของวัด แต่ไม่ใช่ที่ดินซึ่งเป็นที่ตั้งวัด

เช่น ที่ดินที่มีผู้อุทิศยกให้แก่วัด และ 3. ที่กัลปนา คือ ที่ดินที่เจ้าของอุทิศเพียงผลประโยชน์จากที่ดินนั้นให้วัดหรือพระศาสนาเท่านั้น

อย่างไรก็ตาม ต่อมาพบว่ากฎกระทรวง ซึ่งกำกับดูแลการให้เช่าที่ดินของวัดของมหาเถรสมาคมและสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาตินั้น ทำได้เพียงในส่วนของการให้เช่าที่ดิน โดยไม่รวมถึงการให้เช่าอาคารซึ่งปลูกบนที่ดินดังกล่าว ทำให้วัดสามารถให้เช่าที่ดินของวัดได้ตามกฎหมาย โดยไม่จำเป็นต้องขอความเห็นชอบจากมหาเถรสมาคม และสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติซึ่งเป็นไปตามความเห็นของคณะกรรมการกฤษฎีกา เรื่องเสร็จที่ 57/2528 เรื่อง ปัญหาข้อกฎหมายตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 (การให้เช่าที่ดินของวัด ตามข้อ 5 แห่งกฎกระทรวง ฉบับที่ 2 (พ.ศ. 2511) และมติมหาเถรสมาคม ครั้งที่ 15/2521) ส่งผลให้เกิดปัญหาการแสวงหาประโยชน์ในที่ดินของวัด จนทำให้วัดขาดประโยชน์ที่ควรได้รับโดยชอบธรรม นอกจากนี้ การกำหนดให้วัดสามารถเก็บรักษาเงินสดได้เพียง 3,000 บาทนั้น ไม่เพียงพอต่อการใช้จ่ายภายในวัด ดังนั้น จึงมีความจำเป็นต้องปรับปรุงกฎกระทรวงฯเกี่ยวกับการให้เช่าที่ดินของวัดให้ครอบคลุมถึงกรณีการให้เช่าอาคารที่ปลูกบนที่ดินดังกล่าว เพื่อแก้ไขปัญหาการแสวงหาประโยชน์ในที่ดินของวัด และแก้ไขจำนวนเงินที่วัดสามารถเก็บรักษาได้ เพื่อให้มีความสอดคล้องกับสภาวการณ์ในปัจจุบัน รวมทั้งปรับปรุงบทบัญญัติในประเด็นอื่น ๆ ให้มีความเหมาะสมมากยิ่งขึ้น (สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ, 2567)

ในจังหวัดนนทบุรีมีหลายวัดที่มีการจัดการให้เช่าที่ดินที่ไม่มีสัญญา และเกิดปัญหาหลายอย่างเพราะความไม่เข้าใจในตัวบทกฎหมายที่ชัดเจน เมื่อพิจารณาให้ดีแล้ว การบังคับใช้กฎหมายว่าด้วยการเช่าที่ดินของวัดที่ไม่มีสัญญาเช่า เป็นปัญหาเชิงระบบที่ยังรอคอยการแก้ไข วัดเป็นนิติบุคคลตามกฎหมาย เจ้าอาวาสเป็นเจ้าพนักงานตามประมวลกฎหมายอาญา ดังนั้นท่านย่อมมีสิทธิในการ หาประโยชน์จากที่ดินของวัดได้ แต่มิใช่ว่าพระคุณท่านจะสามารถจัดผลประโยชน์ในที่ดินวัดได้อย่างอิสระเสรี ทั้งนี้เพราะคณะสงฆ์โดยมหาเถรสมาคมมีมาตรการป้องกันผลเสียหายอันจักเกิดขึ้นแก่พระศาสนาตามมาภายหลัง เจ้าอาวาสจึงต้องดำเนินการให้เป็นไปตามกฎข้อบังคับของคณะสงฆ์ และต้องเพื่อการสงเคราะห์กับประชาชนทั่วไปเพื่อประโยชน์กับพระศาสนา ที่ดินของวัดจะทำการซื้อขายไม่ได้ และหรือจะนำความขึ้นฟ้องร้องให้บังคับที่ดินของวัดมาเป็นของตนเองก็กระทำไม่ได้ แต่วัดสามารถจัดให้เช่าได้ทั้งที่ตั้งวัด ที่ธรณีสงฆ์ และที่กัลปนา ในระยะเวลาการเช่าไม่เกิน 3 ปี ถ้าเกินกว่านี้จะต้องได้รับความเห็นชอบจากสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ ซึ่งการเช่าที่ดินจะต้องไม่ใช้การเช่าเพื่อการแสวงหาผลประโยชน์ของผู้เช่า และไม่ว่าใครขอเช่าที่ดินวัดก็ต้องเก็บค่าตอบแทนทุกราย การให้เช่าที่ดินวัดโดยไม่มีค่าตอบแทนไม่ชอบด้วยพระธรรมวินัย (เพราะอาจมีผลประโยชน์ทับซ้อนซ่อนไว้)

ปัญหาอันเกิดกับที่ดินวัดมีมากมาย บางเรื่องยังหาข้อยุติไม่ได้ เช่น บอกว่าจะยกที่ให้วัดแต่ไม่มีการโอนให้วัด ฝ่ายหนึ่งเห็นว่าถ้ามีเจตนาก็ถือว่าที่ดินนั้นเป็นของวัดแล้ว อีกฝ่ายบอกว่าถึงมีเจตนาแต่ถ้าหากไม่เป็นพินัยกรรมหรือยังไม่โอนที่ดินถวายวัดก็ถือว่าที่ดินนั้นยังไม่ใช่ที่ดินวัด ลูกหลานก็เลยนำไปขายทอดตลาดหรือบุคคลที่ไปอยู่อาศัยในที่ดินวัดอยู่ไปนาน ๆ กลับฟ้องร้องต่อศาลขอออกโฉนดนำที่วัดมาเป็นของตนเอง ผู้วิจัยจึงสนใจทำวิจัยเรื่อง การบริหารจัดการว่าด้วยการเช่าที่ดินของวัดที่ไม่มีหลักฐานการเช่าตามกฎหมาย เพื่อเป็นการศึกษากฎหมายว่าด้วยการเช่าที่ดินของวัดที่ไม่มีสัญญาเช่าและเสนอแนวทางในการแก้ไขต่อไป

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อศึกษาสภาพทั่วไป ปัญหาและอุปสรรคของการบริหารจัดการว่าด้วยการเช่าที่ดินของวัดที่ไม่มีหลักฐานการเช่าตามกฎหมาย

2. เพื่อเปรียบเทียบกฎหมายที่ดินที่ไม่มีหลักฐานการเช่าตามกฎหมาย ระหว่างกฎหมายประเทศไทยและกฎหมายต่างประเทศ

3. เพื่อนำเสนอแนวทางการพัฒนากฎหมายที่เกี่ยวกับการบริหารจัดการว่าด้วยการเช่าที่ดินของวัดที่ไม่มีหลักฐานการเช่าตามกฎหมาย

วิธีดำเนินการวิจัย

1. รูปแบบของการวิจัย

เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ โดยทำการวิจัยเอกสาร และการวิจัยเชิงคุณภาพ ด้วยเครื่องมือการวิจัย ได้แก่ การสัมภาษณ์เชิงลึก จำนวน 17 รูปหรือคน ซึ่งเลือกมาแบบเจาะจง

2. ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ

ผู้ให้ข้อมูลสำคัญในการสัมภาษณ์เชิงลึก ได้แก่ ผู้ทรงคุณวุฒิหรือผู้เชี่ยวชาญที่ได้มาจากการเลือกแบบเจาะจง (Purposive Sampling) จากเจ้าคณะผู้ปกครองคณะสงฆ์ นักวิชาการด้านกฎหมาย ผู้เชี่ยวชาญด้านกฎหมายที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาและเจ้าหน้าที่ของรัฐที่เกี่ยวข้องกับการบริหารกิจการพระพุทธศาสนา จำนวน 17 รูปหรือคน

3. เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย

เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัยครั้งนี้ ประกอบด้วย แบบสัมภาษณ์และแบบสนทนากลุ่มเฉพาะ ซึ่งผู้วิจัยสร้างขึ้นจากกรอบแนวคิดในการวิจัย แบ่งออกเป็น 4 ตอน ดังนี้ ตอนที่ 1 บทสัมภาษณ์เกี่ยวกับข้อมูลสถานภาพส่วนบุคคลของผู้ให้สัมภาษณ์ ตอนที่ 2 บทสัมภาษณ์เกี่ยวกับสภาพปัญหาปัจจุบันของการบริหารจัดการว่าด้วยการเช่าที่ดินของวัดที่ไม่มีหลักฐานการเช่าตามกฎหมาย ตอนที่ 3 บทสัมภาษณ์เกี่ยวกับแนวทางการพัฒนากฎหมายการบริหารจัดการว่าด้วยการเช่าที่ดินของวัดที่ไม่มีหลักฐานการเช่า และตอนที่ 4 บทสัมภาษณ์เกี่ยวกับข้อเสนอแนะเกี่ยวกับการบริหารจัดการว่าด้วยการเช่าที่ดินของวัดที่ไม่มีหลักฐานการเช่าตามกฎหมาย

4. การเก็บรวบรวมข้อมูล

ผู้วิจัยเก็บรวบรวมข้อมูลจากเอกสาร หนังสือ ตำรา ทางด้านนิติศาสตร์ และการสัมภาษณ์

5. การวิเคราะห์ข้อมูล

ผู้วิจัยวิเคราะห์ข้อมูล โดยการสังเคราะห์เอกสาร หนังสือ ตำรา ทางด้านนิติศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับที่ดินทั้งกฎหมายในประเทศและกฎหมายในต่างประเทศ

ผลการวิจัย

1. สภาพทั่วไป ปัญหาและอุปสรรคของการบริหารจัดการว่าด้วยการเช่าที่ดินของวัดที่ไม่มีหลักฐานการเช่าตามกฎหมาย พบว่า ที่ธรณีสงฆ์ คือ ที่ดินที่เป็นสมบัติและกรรมสิทธิ์ของวัด แต่ไม่ได้อยู่ในบริเวณที่ตั้งวัด ถือเป็นศาสนสมบัติที่พุทธศาสนิกชนอุทิศถวายให้วัดเพื่อเป็นทุนทำนุบำรุงศาสนา วัดได้รับผลประโยชน์ เช่น ค่าเช่า ห้ามโอนกรรมสิทธิ์และกัลปนา หรือที่กัลปนา คือ ที่ดิน, นา, สวน, หรืออาคาร ที่เจ้าของ รวมถึงกษัตริย์ ได้อุทิศเฉพาะผลประโยชน์ เช่น ค่าเช่า, ผลผลิต ที่เกิดขึ้น ให้แก่วัดหรือศาสนา แต่กรรมสิทธิ์ในที่ดินยังเป็นของเจ้าของเดิม ไม่ได้ตกเป็นของวัดอย่างถาวรเหมือนที่ธรณีสงฆ์ การให้เช่าที่ดินออกวัด ที่ธรณีสงฆ์หรือที่กัลปนาให้ไวยาวัจกรของวัดจัดทำทะเบียนทรัพย์สินที่ให้เช่าทะเบียนผู้เช่าหรือผู้อยู่อาศัยให้ถูกต้องเก็บ

รักษาไว้ที่วัดหรือฝากเก็บไว้ที่โครงการศาสนาให้เช่าไม่เกิน 3 ปี และธรณีสงฆ์เปิดให้ประชาชนเช่าสิทธิ์ในหลายวัด และปัญหาของการบริหารจัดการว่าด้วยการเช่าที่ดินของวัดที่ไม่มีหลักฐานการเช่าตามกฎหมาย พบว่า ขาดเอกสารสัญญาเช่าที่ชัดเจน ทำให้เกิดข้อพิพาทเรื่องสิทธิการครอบครองและค่าเช่าในภายหลังและผู้เช่าอาจอ้างสิทธิครอบครองโดยปราศจากข้อตกลงที่เป็นธรรม ส่งผลให้วัดเสียประโยชน์ในทรัพย์สินการบริหารจัดการขาดความโปร่งใส ตรวจสอบได้ยาก และเสี่ยงต่อการทุจริตและการฟ้องคดีผิดสัญญาเช่าที่ดินตามประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ 3 ลักษณะ 4 เช่าทรัพย์ ขาดเอกสาร “สัญญาเช่าที่ดินที่ผู้เช่าลงลายมือชื่อเป็นสำคัญ”

2. เปรียบเทียบกฎหมายที่ดินที่ไม่มีหลักฐานการเช่าตามกฎหมาย ระหว่างกฎหมายประเทศไทยและกฎหมายต่างประเทศ พบว่า 1. Native Title Act ออสเตรีย (Austria) กฎหมายนี้รับรองสิทธิของกลุ่มคนที่อยู่มาก่อนกฎหมายสมัยใหม่จะประกาศใช้ โดยเน้นการพิสูจน์ความต่อเนื่องของความสัมพันธ์กับที่ดิน ซึ่งสามารถประยุกต์ใช้ในการจัดทำทะเบียนผู้เช่าที่ดินวัดที่เป็นชุมชนดั้งเดิมได้ และกฎหมายว่าด้วยองค์กรทางศาสนาและการจัดการทรัพย์สิน (Religious Corporations Law) Religious Corporations Act (ญี่ปุ่น) ญี่ปุ่นมีระบบการจัดการทรัพย์สินของวัดและศาลเจ้าที่ชัดเจนมาก โดยกำหนดให้วัดเป็นนิติบุคคลทางศาสนาที่มีความคล่องตัวสูง 2. Waqf Law (กฎหมายวากัฟ - กลุ่มประเทศมุสลิม) เป็นระบบการอุทิศที่ดินเพื่อการกุศลที่ใกล้เคียงกับที่ธรณีสงฆ์มากที่สุด กฎหมายนี้มีกลไกการจัดการที่เรียกว่า Mutawalli (ผู้ดูแลทรัพย์สิน) ซึ่งมีหน้าที่ชัดเจนตามกฎหมายในการทำให้ที่ดินเกิดประโยชน์สูงสุดและโปร่งใส หากผู้ดูแลจัดการไม่ดี รัฐสามารถเข้ามาแทรกแซงได้ทันที 3. ในประเทศญี่ปุ่น กฎหมายแพ่ง Japanese Civil Code ยอมรับสัญญาเช่าที่ไม่เป็นลายลักษณ์อักษรได้ แต่การไม่มีเอกสารจะทำให้ยากต่อการยืนยันเงื่อนไข เช่น ระยะเวลาและค่าเช่า ผู้เช่าอาจได้รับความคุ้มครอง หากพิสูจน์การครอบครองและการชำระค่าเช่า กฎหมายญี่ปุ่นให้ความสำคัญกับความสุจริตและพฤติการณ์ของคู่สัญญา อย่างไรก็ตาม การไม่มีหลักฐานทำให้เกิดความไม่แน่นอน และ 4. ที่ดินของวัดในเมียนมาจัดเป็นทรัพย์สินทางศาสนา อยู่ภายใต้การดูแลของคณะสงฆ์และรัฐตาม Land Acquisition Act และกฎหมายศาสนสถาน การให้เช่าที่ดินวัดโดยไม่มีหลักฐานเป็นลายลักษณ์อักษร มักไม่ถือว่ามีผลสมบูรณ์ตามกฎหมาย และเสี่ยงต่อการถูกเพิกถอน ผู้เช่าที่ไม่มีสัญญาเช่าเป็นทางการจะมีสถานะเพียงผู้ครอบครองโดยพฤตินัย และไม่มีสิทธิเรียกร้องคุ้มครองเต็มที่และในอินเดียการเช่าที่ดินอยู่ภายใต้ Transfer of Property Act 1882 ซึ่งกำหนดว่าสัญญาเช่าระยะยาวควรทำเป็นลายลักษณ์อักษร หากไม่มีหลักฐาน อาจถือเป็น “Tenancy at Will” หรือการเช่ารายเดือนโดยปริยายผู้เช่ายังมีสิทธิบางประการ เช่น การได้รับการแจ้งล่วงหน้าก่อนเลิกสัญญาศาลสามารถพิจารณาพฤติการณ์ เช่น การจ่ายค่าเช่าและการครอบครองจริงแต่การไม่มีเอกสารทำให้สิทธิไม่มั่นคง และเสี่ยงต่อการถูกเลิกสัญญาได้ง่าย ถ้าเปรียบเทียบกับประเทศไทยมี “ระบบกึ่งยืดหยุ่น”

3. แนวทางการพัฒนากฎหมายที่เกี่ยวกับการบริหารจัดการว่าด้วยการเช่าที่ดินของวัดที่ไม่มีหลักฐานการเช่าตามกฎหมาย พบว่า 1. การประยุกต์หลักพุทธธรรม อริยสัจ 4 ทุกข์ ทุกขสมุทัย ทุกขนิโรธ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา หากมีการผิดสัญญาจะทำให้มีเอกสารหลักฐานที่ถูกต้องตามกฎหมายในการติดตามทวงถามหนี้หรือฟ้องคดีได้จะทำให้ฝ่ายผู้ให้เช่าหรือวัดมีสิทธิใช้เอกสารหลักฐานที่ถูกต้องตามกฎหมาย ทำให้ฝ่ายโจทก์ วัดหรือผู้ให้เช่า เสียเปรียบ ศาลยกฟ้องคดีได้ เนื่องจากภาระการพิสูจน์ตกอยู่ที่ฝ่ายโจทก์ หากไม่สามารถแสดงหลักฐานได้ชัดเจนเพียงพอ เช่น สัญญาเช่าที่ถูกต้องตามกฎหมาย หรือหลักฐานการชำระเงินและวัดในจังหวัดนนทบุรีมีวัดที่มีพื้นที่ที่เป็นที่ดินของวัดที่ธรณีสงฆ์และที่กัลปนาที่สะดวกต่อการเช่าที่ดินซึ่งการคุ้มครองวัดวัดถือว่า เป็นศาสนสถานที่สำคัญ จะตั้งอยู่ได้อย่างมั่นคงเพื่อประโยชน์สุขแก่ประชาชนจำเป็นต้องมีที่ดินสำหรับที่ตั้งวัด มีฎีกาที่ 40/2467 ตึกแถวซึ่งปลูกขึ้นในที่ดินของวัดโดยผู้มีศรัทธาได้เรี่ยไรกันสร้างขึ้นต้องถือว่า

เป็นสมบัติของวัดติดกับที่ดิน ผู้เป็นหัวหน้าจัดการด้วยเรี่ยไรปลูกสร้างตึกแถวในการกุศลปฏิบัติถ้าการก่อสร้างไม่เป็นที่พอใจของเจ้าของที่ เจ้าอาวาสมีหน้าที่ฟ้องห้ามมิให้ผู้นั้นเกี่ยวข้องในรายได้นั้นต่อไป จำเลยเก็บค่าเช่าตึกแถวซึ่งเป็นสมบัติของวัดและที่ธรณีสงฆ์นั้นแม้ผู้ใดจะครอบครองมาช้านานเพียงใดก็ไม่ได้กรรมสิทธิ์หรือสิทธิครอบครองทั้งนี้เพราะมีกฎหมายบัญญัติไว้เป็นแนวเดียวกันตามในที่ว่านี้มาแต่เดิม คือ พ.ร.บ. ลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ รศ. 121 มาตรา 7 วัดต้องจัดทำแผนผังเขตจัดประโยชน์ที่ได้มาตรฐาน และรายงานขอกันที่ดินวัดให้เป็นที่จัดประโยชน์ พร้อมเอกสารที่เกี่ยวข้องเสนอเจ้าอาวาสและหน่วยงานราชการพิจารณาตามลำดับ

อภิปรายผลการวิจัย

1. สภาพทั่วไป ปัญหาและอุปสรรคของการบริหารจัดการว่าด้วยการเช่าที่ดินของวัดที่ไม่มีหลักฐานการเช่าตามกฎหมาย 1. สภาพทั่วไป ของการบริหารจัดการว่าด้วยการเช่าที่ดินของวัดที่ไม่มีหลักฐานการเช่าตามกฎหมาย พบว่า ธรณีสงฆ์เปิดให้ประชาชนเช่าสิทธิ์ในหลายวัด การเปิดโอกาสให้ประชาชนเช่าสิทธิ์ในที่ดินของวัดหลายแห่ง วัดมีฐานะเป็นนิติบุคคล โดยมีเจ้าอาวาสเป็นผู้แทนของวัดในกิจการทั่วไป การดำเนินการให้เช่าเพื่อก่อสร้างบ้านพักอาศัยหรืออาคารพาณิชย์ตามกฎกระทรวงฉบับที่ 2 (2511) วัดและสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติตลอดจนมหาเถรสมาคมมีหลักเกณฑ์ ในการพิจารณาเพื่อให้การกันเขตเป็นไปในแนวทางเดียวกันสอดคล้องกับงานวิจัยของสุชาติ มวลชัยภูมิ และพระมหามิตร ฐิติปญฺโญ (มิตร วันยาว) (2567) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง การแก้ไขปัญหาที่ดินของวัด: ศึกษากรณีการใช้ประโยชน์ในที่ดินของรัฐ พบว่า ที่ธรณีสงฆ์หมายถึง ที่ดินที่เป็นกรรมสิทธิ์ของวัด ซึ่งในปัจจุบันวัดหลายแห่งได้ครอบครองที่ธรณีสงฆ์เป็นจำนวนมากที่ดินเหล่านี้ได้มาจากการบริจาคโดยผู้เลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนาจึงได้มีการยกที่ดินให้เป็นกรรมสิทธิ์ของวัดในทางกฎหมายห้ามจำหน่ายจ่ายโอนหรือยึดถือที่ธรณีสงฆ์เป็นของบุคคลและ ปัญหาของการบริหารจัดการว่าด้วยการเช่าที่ดินของวัดที่ไม่มีหลักฐานการเช่าตามกฎหมาย พบว่า ขาดเอกสารสัญญาเช่าที่ชัดเจน ทำให้เกิดข้อพิพาทเรื่องสิทธิการครอบครองและค่าเช่าในภายหลังและผู้เช่าอาจอ้างสิทธิครอบครองโดยปราศจากข้อตกลงที่เป็นธรรม ส่งผลให้วัดเสียประโยชน์ในทรัพย์สินการบริหารจัดการขาดความโปร่งใส ตรวจสอบได้ยาก และเสี่ยงต่อการทุจริตและการฟ้องคดีผิดสัญญาเช่าที่ดิน ตามประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ 3 ลักษณะ 4 เช่าทรัพย์ ขาดเอกสาร “สัญญาเช่าที่ดินที่ผู้เช่าลงลายมือชื่อเป็นสำคัญ” ซึ่งเป็นหลักฐานสำคัญที่กฎหมายกำหนดไว้ และอุปสรรคของการบริหารจัดการว่าด้วยการเช่าที่ดินของวัดที่ไม่มีหลักฐานการเช่าตามกฎหมาย พบว่า อาจมีปัญหาในการเจรจากับผู้เช่าเดิมที่เคยเช่ากันมาก่อนไม่ยอมทำสัญญาเช่าเงื่อนไขใหม่ สอดคล้องกับงานวิจัยของโกญจนาท เจริญสุข (2564) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง การใช้ประโยชน์ในที่ธรณีสงฆ์เพื่อการอยู่อาศัย: รูปแบบและปัญหา ผลการศึกษาพบว่า มีการนำที่ธรณีสงฆ์ออกให้เช่าเพื่อประโยชน์ในด้านต่าง ๆ รูปแบบการใช้ประโยชน์ในที่ธรณีสงฆ์ และปัญหาที่เกิดขึ้นจากการใช้ประโยชน์ในที่ธรณีสงฆ์เพื่อการอยู่อาศัยที่เกิดขึ้นในปัจจุบันอาทิ การเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์การไล่รื้อที่อยู่อาศัย การไล่ชุมชน เป็นต้น

2. การเปรียบเทียบกฎหมายที่ดินที่ไม่มีหลักฐานการเช่าตามกฎหมาย ระหว่างกฎหมายประเทศไทยและกฎหมายต่างประเทศ พบว่า 1. Native Title Act ออสเตรีย (Austria) กฎหมายนี้รับรองสิทธิของกลุ่มคนที่อยู่มาก่อนกฎหมายสมัยใหม่จะประกาศใช้ โดยเน้นการพิสูจน์ความต่อเนื่องของความสัมพันธ์กับที่ดิน ซึ่งสามารถประยุกต์ใช้ในการจัดทำทะเบียนผู้เช่าที่ดินวัดที่เป็นชุมชนดั้งเดิมได้ และกฎหมายว่าด้วยองค์กรทางศาสนาและการจัดการทรัพย์สิน (Religious Corporations Law) Religious Corporations Act (ญี่ปุ่น) ญี่ปุ่นมีระบบการจัดการทรัพย์สินของวัดและศาลเจ้าที่ชัดเจนมาก โดยกำหนดให้วัดเป็นนิติบุคคลทางศาสนา

ที่มีความคล่องตัวสูง 2. Waqf Law (กฎหมายวากัฟ - กลุ่มประเทศมุสลิม) เป็นระบบการอุทิศที่ดินเพื่อการกุศลที่ใกล้เคียงกับที่ธรณีสงฆ์มากที่สุด กฎหมายนี้มีกลไกการจัดการที่เรียกว่า Mutawalli (ผู้ดูแลทรัพย์สิน) ซึ่งมีหน้าที่ชัดเจนตามกฎหมายในการทำให้ที่ดินเกิดประโยชน์สูงสุดและโปร่งใส หากผู้ดูแลจัดการไม่ดี รัฐสามารถเข้ามาแทรกแซงได้ทันที 3. ในประเทศญี่ปุ่น กฎหมายแพ่ง Japanese Civil Code ยอมรับสัญญาเช่าที่ไม่เป็นลายลักษณ์อักษรได้ แต่การไม่มีเอกสารจะทำให้ยากต่อการยืนยันเงื่อนไข เช่น ระยะเวลาและค่าเช่า ผู้เช่าอาจได้รับความคุ้มครอง หากพิสูจน์การครอบครองและการชำระค่าเช่า กฎหมายญี่ปุ่นให้ความสำคัญกับ “ความสุจริต” และพฤติการณ์ของคู่สัญญา อย่างไรก็ตาม การไม่มีหลักฐานทำให้เกิดความไม่แน่นอน และ 4. ที่ดินของวัดสาธารณรัฐแห่งสหภาพพม่า หรือสาธารณรัฐแห่งสหภาพเมียนมา จัดเป็นทรัพย์สินทางศาสนาอยู่ภายใต้การดูแลของคณะสงฆ์และรัฐตาม Land Acquisition Act และกฎหมายศาสนสถาน การให้เช่าที่ดินวัดโดยไม่มีหลักฐานเป็นลายลักษณ์อักษร มักไม่ถือว่ามีผลสมบูรณ์ตามกฎหมาย และเสี่ยงต่อการถูกเพิกถอน ผู้เช่าที่ไม่มีสัญญาเช่าเป็นทางการ จะมีสถานะเพียงผู้ครอบครองโดยพฤตินัย และไม่มีสิทธิเรียกร้องคุ้มครองเต็มที่ สอดคล้องกับงานของพระใบฎีกาคทาวุธ คเวสกธมฺโม (เพ็งที) และบรรเจิด สิงคะเนติ (2565) ได้ศึกษาเรื่อง ปัญหาการบังคับใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 ผลการศึกษาพบว่า ปัญหาการบังคับใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 ซึ่งได้ศึกษาปัญหา 3 ประเด็น คือ 1. มาตรา 31 สถานะและผู้แทนของวัด 2. มาตรา 33 มาตรา 34 มาตรา 35 ที่ดินของวัดได้รับความคุ้มครองพิเศษแตกต่างจากที่ดินทั่วไป และ และ 3. ปัญหาข้อพิพาทคดีปกครองขององค์กรสงฆ์ตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 สถานะของวัดที่ได้รับพระราชทานวิสุงคามสีมากับสำนักสงฆ์ ตามมาตรา 31 มีสถานะเป็นนิติบุคคลตามกฎหมายมหาชน มีเจ้าอาวาสเป็นผู้แทนของวัด

3. แนวทางการพัฒนากฎหมายที่เกี่ยวกับการบริหารจัดการว่าด้วยการเช่าที่ดินของวัดที่ไม่มีหลักฐานการเช่าตามกฎหมาย พบว่า 1. การประยุกต์หลักพุทธธรรม อริยสัจ 4 ทุกข์ ทุกขสมุทัย ทุกขนิโรธ ทุกขนิโรธคามีนิปฏิปทา การสร้างสัมมาทิฐิ การปรับทัศนคติของผู้อยู่อาศัยและวัด การพิสูจน์สิทธิและจัดทำฐานข้อมูลดิจิทัล แนวทางปฏิบัติเชิงเทคนิค มีการพัฒนารูปแบบสัญญาเช่าแบบผ่อนปรน การออกแบบเครื่องมือทางกฎหมาย สัญญาเช่าราคาประหยัด จัดทำโครงการแต่งตั้งคณะกรรมการที่เป็นรูปธรรมในการจัดการ การค้นหาปัญหาที่แท้จริงของผู้เช่าหรือผู้อยู่อาศัยเดิม (ไม่มีการจ่ายค่าเช่า) และผู้ที่เกี่ยวข้อง เช่น ผู้เคยเก็บค่าเช่าอยู่เดิม ผู้นำชุมชน ในพื้นที่เช่าและชุมชน นำมาวิเคราะห์กำหนดแนวทางแก้ไขปัญหา สอดคล้องกับงานวิจัยของโอภาส ศุภจิตเมตตา (2567) ได้ศึกษาเรื่อง นิติศาสตร์แนวพุทธ ผลจากการศึกษาพบว่า หลักคำสอนและปรัชญาของพระพุทธศาสนามาประยุกต์ใช้กับกฎหมายและกระบวนการยุติธรรม ตามหลักอริยสัจ 4 คือ การเข้าใจทุกข์ การรู้ถึงของเหตุของทุกข์ การรู้วิธีการดับทุกข์ และธรณีสงฆ์ และกัลปนา (หรือที่กัลปนา) ได้อุทิศเฉพาะผลประโยชน์ เช่น ค่าเช่า, ผลผลิต ที่เกิดขึ้น ให้แก่วัดหรือศาสนา สอดคล้องกับงานวิจัยของโกศล พลโยธา (2567) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง แนวทางการพัฒนากระบวนการออกเอกสารสิทธิในที่ดิน เพื่อเร่งรัดการออกเอกสารสิทธิในที่ดินให้แก่ราษฎรในพื้นที่จังหวัดกาฬสินธุ์ จากการศึกษา พบว่า กระบวนการออกเอกสารสิทธิในที่ดินมีขั้นตอนการดำเนินการหลายขั้นตอน กระบวนการพิจารณามีความเกี่ยวข้องกับกฎหมาย ระเบียบ คำสั่งเป็นจำนวนมาก การกำหนด หลักเกณฑ์และวิธีการดำเนินการมีการนำเทคโนโลยีสารสนเทศมาใช้ในกระบวนการพิจารณาพิสูจน์สิทธิ์เช่น การรังวัดโดยใช้ RTK เพื่อให้เจ้าหน้าที่ผู้มีส่วนเกี่ยวข้องนำไปใช้ในการปฏิบัติงาน

องค์ความรู้ใหม่

จากการศึกษาวิจัยเรื่อง การบริหารจัดการว่าด้วยการเช่าที่ดินของวัดที่ไม่มีหลักฐานการเช่าตามกฎหมาย สามารถสรุปองค์ความรู้จากการวิจัย ดังนี้

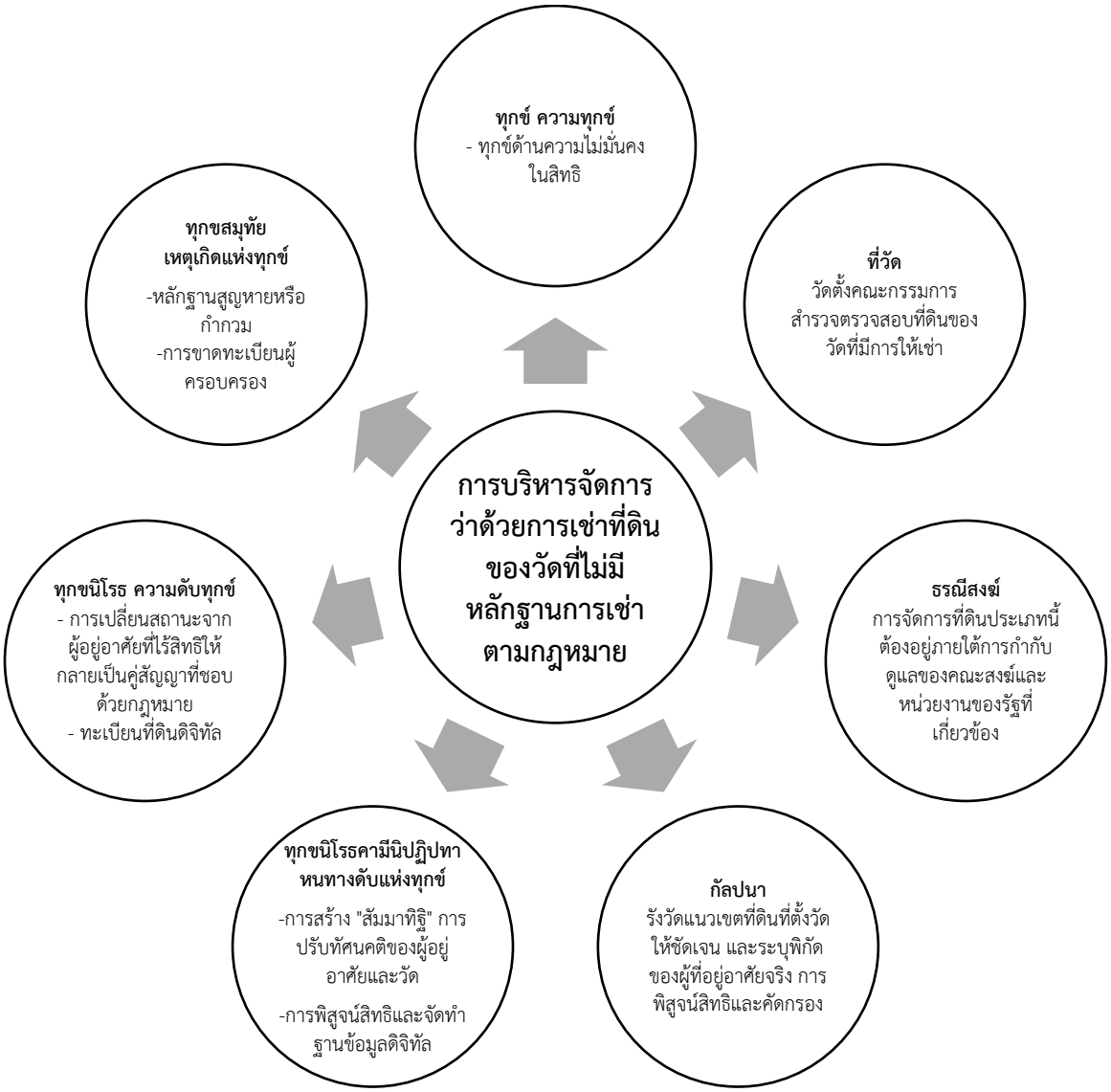

ภาพที่ 1 การบริหารจัดการว่าด้วยการเช่าที่ดินของวัดที่ไม่มีหลักฐานการเช่าตามกฎหมาย

จากแผนภาพที่ 1 องค์ความรู้จากการวิจัย ผู้วิจัยได้องค์ความรู้จากการวิจัย ดังนี้ การบริหารจัดการว่าด้วยการเช่าที่ดินของวัดที่ไม่มีหลักฐานการเช่าตามกฎหมาย พบว่า การประยุกต์หลักพุทธธรรม ทุกข์ ความทุกข์ เกี่ยวกับกฎหมายการบริหารจัดการว่าด้วยการเช่าที่ดินของวัดที่ไม่มีหลักฐานการเช่าตามกฎหมาย ทุกข์ด้านความไม่มั่นคงในสิทธิ สภาวะผู้อาศัยที่ไร้สิทธิ ชาวบ้านที่อยู่มานานมักมีความทุกข์จากความกังวลว่าวันดีคืนดีจะถูกฟ้องขับไล่ เพราะไม่มีสัญญาเช่ามายืนยันขอบเขตสิทธิวัดขาดอำนาจบังคับทางแพ่ง ทุกขสมุทัย เหตุเกิดแห่งทุกข์ สาเหตุของกฎหมายการบริหารจัดการว่าด้วยการเช่าที่ดินของวัดที่ไม่มีหลักฐานการเช่าตามกฎหมาย ขาดระบบฐานข้อมูลและทะเบียนที่ดินที่ทันสมัย หลักฐานสูญหายหรือกำกวม ทุกขนิโรธ

ความดับทุกข์ การแก้ไขปัญหาของกฎหมายการบริหารจัดการว่าด้วยการเช่าที่ดินของวัดที่ไม่มีหลักฐานการเช่าตามกฎหมาย สภาวะนิติสัมพันธ์ที่สมบูรณ์ ความดับทุกข์ประการแรกคือการเปลี่ยนสถานะจากผู้อยู่อาศัยที่ไร้สิทธิให้กลายเป็นคู่สัญญาที่ชอบด้วยกฎหมาย อริยสัจ 4 ทุกขนิโรธคามีนิปฏิปทา หนทางดับแห่งทุกข์ วิธีแก้ไขปัญหาของกฎหมายการบริหารจัดการว่าด้วยการเช่าที่ดินของวัดที่ไม่มีหลักฐานการเช่าตามกฎหมาย การสร้างสัมมาทิฐิ การปรับทัศนคติของผู้อยู่อาศัยและวัด การพิสูจน์สิทธิและจัดทำฐานข้อมูลดิจิทัล แนวทางปฏิบัติเชิงเทคนิค มีการพัฒนารูปแบบสัญญาเช่าแบบผ่อนปรนและที่วัด คือ ที่ซึ่งตั้งวัดตลอดจนเขตของวัดนั้น วัดควรตั้งคณะกรรมการสำรวจตรวจสอบที่ดินของวัดที่มีการให้เช่า เช่น ใครเป็นผู้ให้เช่าและผู้เช่าตัวจริง เช่ามาตั้งแต่เมื่อไร มีเงื่อนไขตกลงกันไว้อย่างไร และธรณีสงฆ์ คือ ที่ดินที่เป็นสมบัติและกรรมสิทธิ์ของวัด แต่ไม่ได้อยู่ในบริเวณที่ตั้งวัด ถือเป็นศาสนสมบัติที่พุทธศาสนิกชนอุทิศถวายให้วัดเพื่อเป็นทุนทำนุบำรุงศาสนา วัดได้รับผลประโยชน์ (เช่น ค่าเช่า) ห้ามโอนกรรมสิทธิ์ การจัดการที่ดินประเภทนี้ต้องอยู่ภายใต้การกำกับดูแลของคณะสงฆ์และหน่วยงานของรัฐที่เกี่ยวข้อง เพื่อให้เป็นไปตามวัตถุประสงค์ การบริหารจัดการว่าด้วยการเช่าที่ดินของวัดที่ไม่มีหลักฐานการเช่าตามกฎหมาย มาตรา 538 บัญญัติว่า เช่าอสังหาริมทรัพย์นั้น ถ้ามิได้มีหลักฐานเป็นหนังสืออย่างหนึ่งอย่างใดลงลายมือชื่อฝ่ายที่ต้องรับผิดเป็นสำคัญท่านว่าจะฟ้องร้องให้บังคับคดีหาได้หรือไม่ ถ้าเช่ามีกำหนดว่าสามปีขึ้นไป หรือกำหนดตลอดอายุของผู้เช่าหรือผู้ให้เช่าไซร้ หากมิได้ทำเป็นหนังสือและจดทะเบียนต่อพนักงานเจ้าหน้าที่ ท่านว่าการเช่านั้นจะฟ้องร้องให้บังคับคดีได้แต่เพียงสามปี

สรุปและข้อเสนอแนะ

ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

1. มหาเถรสมาคมควรประกาศนโยบายนิรโทษกรรมทางแพ่งเพื่อพุทธจักรสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ (พศ.) และมหาเถรสมาคม ควรออกนโยบายเร่งด่วนในการกำหนดช่วงเวลาเปลี่ยนผ่าน (Grace Period) ให้วัดและผู้เช่าที่ดินที่ไม่มีหลักฐานการเช่า เข้ามาจดทะเบียนหรือทำสัญญาให้ถูกต้องตามกฎหมายแพ่งมาตรา 538

2. มหาเถรสมาคมควรมีการปฏิรูประบบฐานข้อมูลศาสนสมบัติสู่ระบบดิจิทัล รัฐบาลควรจัดสรรงบประมาณให้มีการรังวัดที่ดินวัด ที่ธรณีสงฆ์ และที่กัลปนาทั่วประเทศด้วยระบบพิกัดดาวเทียมที่แม่นยำ

ข้อเสนอแนะเชิงปฏิบัติการ

1. คณะสงฆ์ไทยควรมีการใช้สัญญาต่างตอบแทนพิเศษเป็นเครื่องมือไกล่เกลี่ย ในกรณีที่ชาวบ้านปลูกสร้างบ้านเรือนในที่ดินวัดมานานโดยไม่มีสัญญา

2. คณะสงฆ์ไทยควรมีการสร้างระบบบัญชีและใบเสร็จรับเงินดิจิทัล เพื่อป้องกันปัญหาการออกใบเสร็จปลอมตามที่พบในผลการวิจัย วัดควรยกเลิกการเก็บค่าเช่าด้วยเงินสดและเปลี่ยนมาใช้ระบบการโอนเงินผ่านบัญชีธนาคารในนาม “วัด” เท่านั้น

เอกสารอ้างอิง

โกญจนาท เจริญสุข. (2564). การใช้ประโยชน์ในที่ธรณีสงฆ์เพื่อการอยู่อาศัย: รูปแบบและปัญหา. วารสารวิชาการสถาบันวิทยาการจัดการแห่งแปซิฟิค, 7(2), 690-699.

โกศล พลโยธา. (2567). แนวทางการพัฒนากระบวนการออกเอกสารสิทธิในที่ดิน เพื่อเร่งรัดการออกเอกสารสิทธิในที่ดินให้แก่ราษฎรในพื้นที่จังหวัดกาฬสินธุ์ (รายงานผลการวิจัย). กรุงเทพฯ: สถาบันดำรงราชานุภาพ กระทรวงมหาดไทย.

พระใบฎีกาคทาวุธ คเวสกธมฺโม (เพ็งที) และบรรเจิด สิงคะเนติ. (2565). ปัญหาการบังคับใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505. วารสารนิติศาสตร์และสังคมท้องถิ่น, 6(1), 129-161.

พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505. (2505, 31 ธันวาคม). ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 79 ตอนที่ 114 ฉบับพิเศษ. หน้า 1.

สำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ. (2566). เปิดต้นแบบ ‘วัดที่คนไทยอยากเห็น’. สืบค้นเมื่อ 25 พฤษภาคม 2569 จาก https://www.thaihealth.or.th/content-detail/5ef970ee-65a3-4bf7-b09b-a896814e6e3e.

สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ. (2567). คู่มือการดูแลรักษาและจัดการศาสนสมบัติ. นครปฐม: สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ.

สำนักงานสถิติแห่งชาติ. (2566). สถิติบุคลากรและศาสนสถานทางศาสนาในประเทศไทย. สืบค้นเมื่อ 25 พฤษภาคม 2569 จาก https://www.nso.go.th/nsoweb/nso/interactive_view/fq#gsc.tab=0.

สุชาติ มวลชัยภูมิ และพระมหามิตร ฐิติปญฺโญ (มิตร วันยาว). (2567) การแก้ไขปัญหาที่ดินของวัด: ศึกษากรณีการใช้ประโยชน์ในที่ดินของรัฐ. วารสารวิชาการธรรมทรรศน์, 21(3), 393-402.